

Володимир Маслійчук

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЖІНКИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ у 80-х–90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва)*

Девіантна поведінка – відхилення від усталених правил і норм. Себто девіантами вважаються особи, що відмовляються жити за правилами, чия поведінка не вкладається в прийняті більшістю за норму стандарти¹, іншими словами, це особи, не пристосовані до панівної культури, які не дотримуються заданих культурою загальноприйнятих стилів поведінки². Взаємовідносини девіанта й панівної культури зазвичай дуже суперечливі.

Проблеми співіснування девіацій та норми, дослідження підстав функціонування «ненормального», злочинного світу, середовища «людей дна» були та й залишаються багато в чому пріоритетними в соціально орієнтованих науках. Врешті, той світ «інших» до певної межі є відображенням «нормального» світу, і межа між ними взаємопроникна для впливів і запозичень. Тож рівні взаємозв'язків домінантної культури і субкультури приховують чимало відкриттів.

Девіації та злочинний світ впливають на стан різних суспільних сфер – від повсякденної поведінки і побутової лексики до особливостей функціонування владних структур³. Дослідження девіацій в минулому, на нашу думку, не лише призведе до перегляду стереотипів, що побутують в історіографії, але й дозволить переосмислити низку причин, «норм» та «обмежень» у тривожному сьогоденні. Пияцтво, злочинство, проституція, які вважаються головними суспільними бідами нашого часу, були між тим постійними проблемами людських спільнот. Тож за довгий час свого існування суспільство виробило різні системи реагування на носіїв девіантної поведінки: різні види морального осуду, зокрема, маркування «іншого» шляхом «начіплювання ярликів», ізоляцію порушників у карних та лікувальних закладах, варіації суворих заходів тощо.

Важливою проблемою соціальних наук є також гендерна обумовленість девіацій⁴:

* Автор складає щиру подяку Американській раді наукових товариств (ACLS), підтримка якої уможливила підготовку цієї публікації.

¹ Гіденс Ентоні. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник. – К.: Основи, 1999. – С. 210. Узагалі визначення девіації та девіантної поведінки є досить суперечливими. Нейл Смелзер зазначає, що «девіація важко піддається визначенню... це поведінка, що тягне за собою покарання» (Нейл Смелзер. Соціологія. – М.: Феникс, 1994. – С. 239). В радянській соціології формувалася напрямком, що займався соціологією «відхилень» (див.: Социальные отклонения. – 2-е изд. – М.: Наука, 1989.), який, проте, чітко не дифініював предмету своїх досліджень. Сучасний український соціолог Ігор Руценко, цитуючи американських дослідників Д. Доунса та П. Рока, слушно зазначає, що «соціологія девіації не є когерентною дисципліною, а радше зібранням відносно самостійних соціологічних версій» (Руценко І.П. Соціологія злочинності. – Харків: У-т вн. справ, 2001. – С. 31). Єдине можна твердити напевно, що завдяки девіаціям ми пізнаємо норму, тобто для суспільства «нормальними» є і такі речі, як існування злочинності, проституції, порушення моралі, без чого суспільне дисциплінування годі помислити.

² Мид Маргарет. Культура и мир детства. Избранные произведения. – Москва: Наука, 1988. – С. 49.

³ Див. цікавий есей Сергія Грабовського про вплив криміналу на політичну культуру: Ментальність шпани // Сучасність. – № 3. – 1998. – С. 71–76.

⁴ Зауважимо, що ми уникаємо суперечки про схожість, «неподібність» та перспективи «гендерної» та «жіночої» історії (див.: Джоан В. Скотт. Жіноча історія / Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка; Пер. з англ. А. Портнов та Т. Портнова – К.: Ніка-центр, 2004. – С. 59–91; методологічні зауваги з цього приводу провідних російських гендерних істориків див.: Репина Л. Женские и гендерные исследования в истории // Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М:

«маскулінність» та «фемінність» у порушенні сексуальних норм, пияцтві, жебрацтві, злочинності⁵. Відхилення від «норми» у жіночій поведінці надзвичайно цікавлять як представників традиційних підходів до історії, так і модерних дослідників соціально-культурних особливостей статі⁶. Констатуємо, що дані студії в Україні знаходяться в зародковому стані. Однак, попри спроби вітчизняних етнографів та істориків показати рівність з чоловіком та моральну «висоту» української жінки⁷, мусимо зазначити, що жінки в давній Україні аж ніяк не були «святеницями». Прикордонність України сприяла утвердженню демократичних сімейних відносин, певної незалежності жінки, що впливало і на її поведінку. Історик, який досліджує українське минуле, досить часто натрапляє як на факти подружньої зради, так і на існування жінок-злодійок, вбивць, повій, звідниць. Цей «жіночий» бік української історії є на сьогодні недостатньо висвітленим і осмисленим.

Тож об'єктом нашого зацікавлення є девіантна, переважно злочинна поведінка жінок 80–90-х рр. XVIII ст. – часу інтенсивних соціальних перетворень, утвердження нового способу життя та бачення світу як для вищих прошарків тогочасної української спільноти, так і для представників простих «сословий». Ми зосередимося на особливостях злочинної поведінки представниць «низової» культури, тих, хто не писав історії, а переживав її на свій спосіб у ході повсякденних конфліктів, судових процесів, слідчих

допитів, свідчень та зізнань, що і засвідчують записи канцелярських писарчуків.

Для характеристики «злочинного» типу поведінки використано фонди повітових судів Харківського намісництва за період з 1780 по 1796 рр. Дані джерела є особливо цікавими з огляду на інтенсивну модернізаторську політику російського уряду в цьому регіоні, яка призводила до зіткнення бурхливих перетворень з архаїчним світом українського населення, що і позначалося на різних рівнях соціальної конфліктності.

Загалом кінець XVIII ст. на даних теренах – час дисциплінування соціуму. Скасування українських козацьких автономій, уніфікація місцевого життя під імперський взірць, заміна тілесних покарань спробами виховати, що так блискуче продемонстрував Мішель Фуко⁸ щодо Західної Європи, заміна в'язниць на робітні будинки – всі ці явища закладають основи стилю поведінки та соціокультурних взаємин у Харківському намісництві на тривалий період⁹.

Переходячи безпосередньо до висвітлення теми, відзначимо, що, по-перше, в досліджуваний період, як і сьогодні, існує величезний дисбаланс між обсягами чоловічої та жіночої злочинності. І хоча злочини та конфлікти, де задіяні жінки, складають досить вагомий відсоток, але рівень злочинності та й сама злочинність усе ж таки були притаманні переважно чоловічому середовищу. Дані по вибірці справ виносимо в табл. 1.

РОССПЭН, 2002. – С. 9–42, Пушкарева Н.Л. Женская история, гендерная история: сходства, отличия, перспективы // Социальная история. Ежегодник 2003. Женская и гендерная история. – Москва: РОССПЭН, 2003. – С. 9–44 (особливо С. 37–42.).

⁵ Скажімо, у давнину вважалося, що жінка через свою легковажність більше за чоловіка схильна до порушення правил. Біблійна оповідь про гріхопадіння «запрограмувала» уявлення про відсутність у жінки здорового глузду і слабкість її щодо спокуси нечистого. Звідси і досить поширене звинувачення у відьомстві переважно осіб жіночої статі. Біологічно-антропологічне пояснення жіночої девіації намагався дати наприкінці XIX ст. відомий криміналіст Чезаре Ломброзо. На його думку, жінки в біологічному відношенні є істотами примітивнішої організації, ніж чоловіки, що і пояснює їхню схильність до порушень суспільних норм (Ломброзо Чезаре. Жінщина преступница и проститутка / Ломброзо Чезаре. Геніальність і помешательство (Параллель между великими людьми и помешанными). Жінщина преступница и проститутка. Любовь и помешательство. – Минск: Попурі, 2000. – С. 311, 324, 326, 328, 446.). Ломброзо стверджує, що жінка радше повія, ніж злодійка. (Там само. – С. 447)

⁶ Принагідно зазначимо, що проблеми «девіантної» жіночої історії, зокрема, і XVIII ст., представлені в такому хрестоматійному творі як «Історія жінок» (заг. ред. Ж. Дюбі та Ф. Ар'є). На жаль, нам доступне лише англійське видання. Див.: Norberg Kathrin. Prostitutes / A History of Women. Renaissance and Enlightenment Paradoxes. Ed. by Natalie Zemon Davis and Arlette Farge. – Vol. 3. – P. 458–474, Castan Nicole. Criminals / History... – P. 475–488.

⁷ Див., зокрема, збірку: Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні / За загальн. ред. Л.О. Смоляр. – Одеса, 1999 (особливо розділ О. Кривошеї: Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби (С. 60–74)).

⁸ Фуко Мішель. Наглядати й карати. Народження в'язниці / Пер. з фр. П. Тарашук. – К.: Основи, 1998.

⁹ Див., зокрема: Державний архів Харківської області (далі: ДАХО). – Ф. 282, оп. 2, спр. 455, 459.

Таблиця 1

Назва суду 1783–1796 рр.	Кількість кримінальних справ	З них «жіночі»
Ізюмський верхній земський суд	79	22
Богодухівський верхній земський суд	127	38
Валківський верхній земський суд	150	26
Золочівський верхній земський суд	39	11

По-друге, через брак студій з історії повсякдення при аналізі девіантної поведінки жінки ми часто вимушені послуговуватися сучасними для нас нормами і уявленнями про добропорядність, чесність, відвертість, довіру, щедрість чи жадобу. Ми цілком даємо собі звіт у тому, що принаймні частина з них була невластива досліджуваному періоду.

По-третє, варто враховувати особливості джерельної бази. Поведінку жінки ми аналізуємо за допомогою особливого виду джерел, якими є кримінальні справи. Тобто маємо справу переважно з маргінальними постатями (бурлаками, злодіями, волоцюгами, пияками, торговцями краденого), тож не можемо поширювати притаманні їм норми поведінки на загал населення. Однак дослідження цілісного образу суспільства потребує й аналізу девіацій, злочинів, маргіналій, без яких картина буде надто ідеалізованою. Власне, належимо до суспільства, де хлопчики змалку зносили фізичні покарання, а чоловіки били жінок.

Жінка та алкоголь

Дослідження вживання і виробництва алкогольних напоїв, попри чималу кількість

літератури з даної теми, залишають для майбутніх дослідників ряд нез'ясованих проблем, до яких ми маємо намір з часом повернутися¹⁰.

Невідомий автор Топографічного опису Харківського намісництва в історичній передмові (1788 р.) не міг обійти увагою виробництво та споживання горілки¹¹: «Простой народъ употребляет горячее вино с малолетства; но в вине предполагается образъ дружеского их обхождения и угощения, а не единственное намерение пьянства...»¹². Інший автор і редактор (1785 р.), описуючи святкування Зеленої неділі, відзначав: «пляшуть и не пропустятъ не одного шинка, каковыхъ на каждой улице по несколько, что бь не зайтитъ и не выпить горячего вина, но маленькою чаркою. И хотя в день немало выпьют, но валяющихся по улицам не только бабь, но и мужчинъ редко увидетъ случится, не потому что они с ребячества причаються к употребленію сего напитка, но паче, что они всегда пьютъ маленькою чаркою, а выпивши почти въ каждом шинке пропляшуть»¹³.

Часте вживання алкоголю змалку й по шинках – важлива риса життя простолюду XVIII ст.¹⁴ Характеризуючи поручика Средбольського та його дружину (1784 р.),

¹⁰ Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Репринтное воспроизведение (1868 г.). – Москва, 1991; Павловский И.Ф. Князь Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д.В. Кочубей // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. – 1907. – Вып. 4. – С. 211–220; Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – 1908. – Вып. 5. – С. 65–100; Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. // Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 150–202 тощо.

¹¹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. (далі: Описи...) – С. 31.

¹² Описи ... – С. 37.

¹³ Описи ... – С. 69.

¹⁴ Здається, найкращу оцінку цьому явищу дав блискучий знавець «малоросійського» внутрішнього життя того часу Орест Левицький в історичному оповіданні «Помста загублених»: «Ми, що так бідкаємось і тепер з приводу народного пияцтва, не можемо й уявити, до якого страшного розміру доходила ця всенародня болячка в давній Гетьманщині. Хліб тоді був занадто дешевий, бо його не вивозили за кордон: кожний мав право ставити винницю, і горілки викурювалось стільки, що задля її продажу потрібна була незлічена сила шинків. Старшина й прості заможні козаки, міщани й духовенство, а найбільш монастирі – здається тільки

дрібні дворяни містечка Савинець відзначали: «в подозрениях не были но впрочемъ состоянія худаго, потому что часто днемъ и ночью обращаются презренно офицерской чести между простолудствомъ в компаніяхъ и по шинкахъ»¹⁵. Втім, часті випивки серед дрібного дворянства за участю представників обох статей не були рідкісним явищем. Звернімо увагу, скажімо, на спосіб гостювання поручика Андрія Уланова у родині Бистрицьких зі слободи Комарівки (поблизу Ізюму): «препровождая время как с ... господином так и изъ женою ево Катериною в чрезвычайномъ пьянстве»¹⁶.

Проведення вільного часу за чаркою – характерна риса тогочасного дозвілля. Дружина згаданого поручика Средбольського, відігнавши в череду корову, по дорозі додому зайшла до подруги «выпивъ стаканъ пива да чарки съ четыре вина»¹⁷. Богодухівська козачка Фросина Кундіна після Великодня сидить з компанією в шинку, хрестосяючися та випиваючи з іншими відвідувачами «питейной конторы»¹⁸.

Більшість прелюдій до злочину були пов'язані з алкоголем. Навідник В. Чаленко, який тримав шинок – давній прихисток злочину й розпусти, згадуючи про своє знайомство зі злочинцями, відзначає, що невідомий йому росіянин Петро, злодій, купив у нього горілки і потому «вместе со мною и матерью моею распили»¹⁹. Так само факт розпивання спиртного знаходимо в доволі колоритній справі про зраду й втечу жінки Івана Кова-

ліва, що «прелюбодействовала» з дворянином і судовим чиновником Савою Тертичковим, попередньо випивши «горячего вина»²⁰. У справі про злодюжку жінку, яка пограбувала валківського купця Крамаренка, також ідеться про те, що вона випивала²¹. А ось як описує свої «походеньки» двадцятип'ятилітня молодиця Ксенія Сідаш перед приготуванням вечері косарям: «...ходила я с другою комаровскую жителкою Татьяною Кониковою в слободу Радковку для покупки косарямъ свежей рыбы, где с нею пили в шинке горячее вино купя оного за пять копеек а при отходе оттоль еще купили за осимнадцать копеекъ и оное при входе в Комаровку с тамошними жителками Еленое Мирочниковою да с оною Коничкою випили, отчего сделалась пьяною». Розпивання спиртного для Ксенії продовжилось за вечерею після сінокосу, що засвідчують, зокрема, її подальші походеньки по горілку²². Характеризуючи палійку Марію Мигалку, яка вчинила злочин, «пришед ис поля» п'яною, мешканці села Олексіївки (Валківської округи) зазначали, що Мигалка «всегда находилась в пьяном положеніи»²³.

По шинках вештається також дружина Федора Мироненка із Боромлі (Охтирської округи)²⁴. Траплялися спільні подружні візити до корчми для «питья горячаго вина»²⁵. Заходять випити до шинку і жінки під час відвідин базару²⁶. Таких прикладів можна навести чимало²⁷.

й дбали про те, щоб наставити як найбільше шинків по городах і селах, на великих і малих шляхах, по хуторах і на перевозах так, що слабкий чоловік прямо таки на кожному ступні натрапляв на спокусу. Через велику конкуренцію, горілка, мед і пиво продавались дуже дешево і це ще більше сприяло загальному пияцтву. І скільки лиха, матеріального і морального, заподіяла людям ця страшна пиятицька пошесть! Переглядаючи тогочасні судові акти, можна б статистично довести, що із сотні карних злочинів принаймні дев'яносто вчинялось через пиятику. Люди напивались до такої міри, що цілком губили розум, і в такому стані необачно зважувались на вбивство, крадіжку і інші лихі вчинки: а по друге – люди, що терпіли багато лиха через непомірне пияцтво своїх близьких підпалювали шинкарів, а жінки труїли або вбивали п'яних чоловіків». (Левицький О. Історичні оповідання. – Рух, (бр). – С. 139.)

¹⁵ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 5, арк. 42.

¹⁶ Там само. – Спр. 292, арк. 7, 7 зв., 16; див. також: арк. 19 тощо, 1791 р.

¹⁷ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 5, арк. 5.

¹⁸ Там само. – Спр. 404, арк. 6, 1794 р.

¹⁹ Там само. – Спр. 136, арк. 6.

²⁰ Там само. – Спр. 460, арк. 19.

²¹ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 328, арк. 3–4; Маслійчук В. До історії жіночого одягу на Слобожанщині (за матеріалами кримінальної справи 1792 р.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2002. – Т. 9 (Нова серія). – С. 230–232.

²² ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 292, арк. 32, 34, 1791 р.

²³ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 383, арк. 2, 17, 1796 р.

²⁴ Державний архів Сумської області (далі: ДАСО). – Ф. 746, оп. 2, спр. 234, арк. 3.

²⁵ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 614, арк. 60.

²⁶ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 557, арк. 4 зв.

²⁷ Див., зокрема: ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 343; ф. 284, оп. 2, спр. 77, арк. 20.

Майже всі злочини, скоєні жінками, були пов'язані з вживанням алкоголю. Тож є підстави вважати, що на кінець XVIII ст. девіацією радше було утримання від уживання алкоголю.

Сімейні відносини

Слід зазначити, що брак студій з соціальної історії, а особливо з історії родини, дуже відчутний в Україні. Сімейні стосунки практично залишаються поза увагою дослідників, що призводить до нерозуміння особливостей побутування спільноти, оскільки родина є не лише первинною, але і основною ланкою суспільства. Втім, не маючи на меті перебільшувати «запущеність» даної теми, можемо хіба закликати до розширення кола досліджень з «родинної тематики»²⁸. Зазначмо й те, що стосовно родинних відносин у Харківському намісництві існує змістовна робота В. Демидова²⁹, а також окремі розвідки такого знавця церковної історії як Амфіян Лебедев³⁰.

Попередні дослідники історії української сім'ї визначили кілька основних засад, з яких мусить виходити дослідник. Насамперед – це твердження про певну демократичність сімейних відносин на прикордонні³¹. Попри певну суперечливість погля-

дів у історіографії, ця теза не може бути принципово оскаржена, оскільки наявний пласт джерел повсякчас свідчить саме на користь цієї думки. Зокрема, підтвердженням можуть бути факти втеч чоловіків і жінок, якими рясніють документи Харківського намісництва. Так, яскравою ілюстрацією сімейних стосунків є справа Мотрони Малюченкової, молодиці з містечка Золочева, що неодноразово виходила заміж. Другим чоловіком Мотрони був кріпак Богданов із с. Гутенівки під м-ком Богодухів, який «поживъ съ нею годовъ четыре бежалъ». Тож Мотрона повернулася до Золочева і обвінчалася з селянином Іваном Лемеховим з села Мерчика³². В іншому випадку підданий поміщика Захар'яшевича-Капустянського Фесенко в компанії з приятелями втік з села Іванівки Ізюмської округи 1792 р., покинувши дружину³³.

Хоча частішими були, напевно, жіночі втечі. Таким своєрідним прихистком для втікачів, зі зміною імен, минулого, оформленням нових стосунків у 80-ті рр. XVIII століття ставав південь України, новоприєднані степи Кримського ханства та колишні паланкові обшири знищеної Запорозької Січі. Вважаємо, що така тема для дослідження як «екстенсивність» української історії та нові людські біографії є вкрай пер-

²⁸ Розробка історії української родини представлена досить великою кількістю робіт, відзначмо тут: Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной России в XVI–XVII вв. – К., 1909; Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української нації. – К., 1963; Перковський А. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. – Вип. 4. – К., 1979. – С. 36–47. Хоча, здається, останнім часом інтерес до родинної тематики в українській історіографії досить потужно поживляється, наприклад, див. цікаву рецензію: Грицак Ярослав. Історія від П'ятниці. Роман Чмелик. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999) // Український гуманітарний огляд. – Вип.7. – К., 2002. – С. 51–68.

²⁹ Демидов В.А. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии (1721–1799) // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 53–92; 1895. – Вып. 9. – С. 101–128.

³⁰ Лебедев А.С. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий. – М., 1890.

³¹ В. Демидов так визначає проблематику шлюбних відносин у Белгородській епархії: «Выход замуж за «пришлых» «незнаемых», «волочащихся» людей, которые часто оказывались потом уже связанными законными браками; затем исчезновение, безвестное отсутствие или бегство мужей и жен – таковы самые частые и притом наиболее характерные, любопытные в бытовом отношении случаи, восходившие на обсуждение епархиальных властей» (Демидов. Вказ. праця. – Вип. 5. – С. 54). У зв'язку з цим і є характерною практика церковної влади, наприклад, вимога письмових посвідчень про сімейний стан перед вінчанням, кари за неправильно оформлений шлюб тощо. Однак Демидов слушно визнає, що заходів, які здійснювала церква проти незаконних шлюбів, багатоженства й багатомужества було недостатньо, аби запобігти цим досить розповсюдженим на теренах епархії (а отже й Харківського намісництва) явищам (Там само. – С. 67). Причини цього згаданий дослідник, між іншим, вбачає у присутності на території епархії «военного элемента» у даний період, себто масову військову службу і довгу відсутність чоловічої половини подружжя. Зауваження не позбавлене сенсу, оскільки значну частину кримінального жіноцтва складають саме солдатки.

³² ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 405, арк. 1 і зв., 1794 р.

³³ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 342, арк. 3. Головне, що дружини втікачів ретельно допитувалися в Ізюмському нижньому земському суді.

спективною. Наведемо приклад. Селянин із містечка Смілого (територія Речі Посполитої), Петро Крамаренко, утік з маєтку пана Любомирського і примандрував на мешкання до с. Озерове Катеринославського намісництва, де оселився у поміщика Озерова. Досить швидко він одружився з мешканкою сусіднього села Новоселиці Надією. Під час відвідин ярмарку повітового міста Павлограда Надія була спіймана людьми поміщика Степана Лесевицького, які теж приїхали на торг. Виявилось, що її справжнє ім'я Ганна, і вона є дружиною Петра Сметани з Олексіївки, підданого пана Лесевицького. Жінка вже неодноразово втікала від чоловіка. Пізніше другий чоловік Надії, Петро Крамаренко, намагався викрасти її³⁴.

Узагалі нове «вільне» місто Павлоград неабияк приваблювало не лише всіляких втікачів, але й дівчат, які прагнули вийти заміж. Так, дружина Семена Лазоренка з Павлограда, Уляна, приїхавши до матері в Золочів 1787 р., підмовила поїхати з нею до Павлограда місцевих дівчат: «На первой случай поживите у меня, потомъ у добрыхъ людей, и выйдете замужъ за хорошихъ людей»³⁵. В іншому випадку виявилось, що другий чоловік Василини Шаулихи (що перед тим мешкала в Ізюмській окрузі), місцевий кат Савелій Лебедев, уже одружений і його родина мешкає в селі Щенячому Куп'янської округи Воронежського намісництва, а справжнє ім'я його Сава Гончаренко³⁶. Себто «рухливе» прикордоння, широкі простори для втеч, недосконалість пошуку, зацікавленість поміщиків у селянах та низка інших причин сприяли складанню демократичних сімейних відносин.

Звичайно, наявність сусіднього щодо Харківського слабкозалюдненого Катеринославського намісництва була важливим чинником для подружніх розлучень та втеч, однак і сама велика територія Харківського намісництва сприяла змінам в житті особи. Цілком можливим було мешкати в одній

частині намісництва, тому, змінивши ім'я та статус, помандрувати непомітно до іншої. Так, Ксенія Микитина зі слободи Вільшани Золочівської округи, піддана Надії Ковалевської і вдова Корнилія Винника, вийшла заміж за «живущаго в том селе у наймахъ» Прокопа Рябініна з села Борок Миропільської округи того ж намісництва, однак, як виявилось, Прокіп мав живою першу дружину в Борках³⁷. В іншому випадку мешканець слободи Микитівка Охтирської округи Мусій Сергієнко, напівсліпий каліка, одружився з Агафією. Його дружина «многократно» залишала домівку і ходила по наймах, а наостанок цілий рік перебувала на службі в Тростянці (цієї ж округи) у священника Федора Гнідича, нічогісінко не сказавши чоловікові. Тож певного дня Мусій Сергієнко, проходячи повз двір своєї тещі Одарки Мартиченкової, був закликаний нею до хати, де вже сиділа його дружина, «которую мать его теща привела изъ Тростянца». Одарка попрохала чоловіка забрати свою дружину додому, «с темъ чтобы оную принялъ къ себе». Однак, Мусій висунув умову повернення дружини – її добру поведінку, щоб вона не вешталася по наймах. Якщо ж вона «будеть его кидать, то не доживеть веку», себто він пообіцяв дружині вкоротити віку. За десять днів потому дядько Агафії, Василь Жовтоніг, на світанку на власному городі знайшов племінницю мертвою. Як з'ясувалося, жінка була повішена на власному пояску, а пізніше тіло обірвалося. У ході слідства свідчення Мусія, його рідні та матері й дядька покійниці істотно відрізнялися. Виявилось, що Сергієнко часто бив свою дружину, чим рідня і пояснювала її часті втечі від чоловіка. Проте слідство та місцевий лікар констатували самогубство³⁸.

Але, напевно, найзначнішим і найколотнішим прикладом може слугувати доля Ірини Васенко з с. Печеніги Чугуївської округи, котра, мандруючи Слобожанщиною впродовж 1778–1781 рр., була неодноразово

³⁴ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 223, арк. 2, 25, 35–35 зв. Цікаве зауваження (арк. 25) про Ганну Сметанову, що «она и наперед сего чинила от мужа своего побеги съ протчими алексіевскими жителми».

³⁵ ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 36, арк. 1–1 зв., 2.

³⁶ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 520, арк. 3 зв., 4. «Маріупольскаго та Павлоградскаго уезда палачемъ» Гончаренко-Лебедев став після «обличенія въ разбое» та покарання.

³⁷ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 373, арк. 1–2, 1795 р.

³⁸ ДАСО. – Ф. 746, оп. 2, спр. 223, арк. 1, 2, 3, 5, 34.

разово засватаною і двічі виходила заміж, що є блискучим прикладом жіночої девіації³⁹.

Власне, в документації Харківського намісництва натрапляємо незрідка на факти багатощлюбності⁴⁰; втеч жінок від чоловіків (як Єфимія Славгородська, що тікає від пана, мандрує і повертається, при тому визнає, що у місці переховування була засватаною⁴¹, чи утекла Одарка, дружина козака Катеринославського війська Прокопа Волокитина, щодо якої оголошують «публикацію и сыскь»⁴²); на чоловічу сваволю щодо дружин (відставний регістратор Олександр Дегтярьов з с. Знаменське Валківської округи виганяє першу законну дружину з дитиною в с. Нова Водолага, а сам домовляється з Катериною Краєвановою (16 р.) про втечу і вінчання, що вони й роблять у однодворському селі під Охтиркою⁴³); статеві стосунки до одруження⁴⁴.

Втім, не менш вагомим видається водночас твердження про родинну консолідацію, свідченням чого є спільні оборудки родичів та зустрічі за святковим столом. Варто також зазначити, що важливою підставою родинних сварок, схоже, була така характерна риса економіки родини в Харківському намісництві як відокремлення господарства молодого подружжя від батьків, нуклеризація родини, у чому автор Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р. вбачав велику шкоду⁴⁵.

Особливо показовими на цьому тлі є родинні сварки, пов'язані з розподілом май-

на в середовищі дрібних поміщиків. Яскраво видається сварка кінця 80-х рр. XVIII ст. між невісткою Явдохою Новосельською та свекрухою Явдохою Косовцовою (Богодучівська округа) щодо розподілу земель та худоби, яка супроводжувалася бійками та лайками. Жертвами цієї родинної війни стають піддані селяни, яких січуть батогамми, і де не обходиться без смертного випадку⁴⁶. Інший поміщик зі слободи Сінної Олексій Гадяцький поступився своїй доньці Катерині «пляцем», але успадкувати маєтність вона мала після смерті батька. Однак за «непочтеніє», часті образи та спроби доньки заволодіти «пляцем» до терміну, Гадяцький позбавив її спадку⁴⁷. Такі справи не були винятковими⁴⁸.

Зазначимо також, що подібні відносини були розповсюджені й у сусідніх намісництвах (Новгород-Сіверському, Чернігівському) колишньої Гетьманщини⁴⁹, з тією хіба різницею, що свобода жінки виявлялася там яскравіше, інколи навіть вражаюче⁵⁰.

Брак студій з історії української сім'ї змушує нас уникати широких узагальнень. До того ж демократизм сімейних відносин часто поєднувався з суворими правилами щодо жінки, що змушує дослідника до обережності висновків. Врешті, мобільність населення, про що вже йшлося, призводить до швидкої зміни характеру сімейних відносин.

Прикладом неоднозначності і складності родинних взаємин може служити справа про смерть молодої дружини Ми-

³⁹ Демидов В. Вказ. праця. – Вып. 9. – С. 115–117. Тут і далі В. Демидов приводить низку подібних прикладів жіночого багатощлюб'я.

⁴⁰ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 357, арк. 1–2; ф. 282, оп. 2, спр. 82, арк. 8, спр. 251, арк. 4; Лебедев А. О брачных разводах... – С. 7–17.

⁴¹ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 251, арк. 1–4, див. також приклади: Демидов В.А. Брачные дела... // Харьковский сборник. – Вып. 9. – С. 116–117.

⁴² ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 260, арк. 2.

⁴³ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 228, арк. 1–2.

⁴⁴ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 198, арк. 5. Йдеться про «блуд» Юхима Сіняченка та Настасії Середенкової зі слободи Писарівки Богодучівської округи (1787 р.) «по согласію»; Юхим твердив, що вчинив «блуд» з наміром «оную взять в замужество» (Настасії 16 років).

⁴⁵ Перковський А. Еволюція... – С. 42, Описи... – С. 34–35.

⁴⁶ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 45, арк. 1; спр. 55, арк. 3; спр. 82, арк. 2, 8. Треба визнати, що свекруха Явдоха Косовцова була заміжня втретє, і від неї свого часу утік п'ятнадцятирічний син, з дружиною якого вона не знаходила спільної мови тощо.

⁴⁷ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 302, арк. 1–3.

⁴⁸ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 366, арк. 1–2.

⁴⁹ Див. «жіночі» та сімейні справи: Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДАК України). – Ф. 1508 (Чернігівський верхній земський суд), оп. 2, спр. 4, 5, 15, 16, 17, 19, 27, 44, 125, 126, 130, 133 тощо; ф. 1510 (Новгород-Сіверський верхній земський суд), оп. 2, спр. 10, 19, 34, 53, 61, 68, 72, 75, 77, 85, 113, 117, 118, 126 тощо.

⁵⁰ Йдеться про частіші позови жінок до суду, їхню участь у судовому процесі, більші права жінки в успадкуванні майна, частіші жіночі девіації, пов'язані з сімейними справами.

рона Черноп'ята Варвари, яка померла, ріжучи на полі коноплі. У слідчих виникла підозра щодо самогубства. Небіжчиця жила подружнім життям лише два тижні, а потому її чоловік був забраний поміщиком в сл. Лиман. Волею обставин Варвара була змушена жити з батьками чоловіка, де свекор «онуя невестку ненавидить», тож молода жінка сповна спізнала принади «сімейного щастя». По смерті Варвари свекор зазначає, «что какая нужда, хотя бы она и помандрувала, я б ее то б простилъ», але лишень не заподіювала собі смерті⁵¹.

Притаманний прикордонню демократизм важко заперечити. І, попри всі його вади, що яскраво виявлялися в родинному житті, зауважимо таку істотну річ. Освічені представники даного соціуму, потрапляючи в інші ситуації, в інші прошарки чи в дещо інше соціокультурне, приміром, «великоросійське» середовище, виступають палкими прихильниками малоросійських родинних стосунків і «малоросійського виховання», підкреслюючи їхні чесноти та рідкість девіацій⁵². Усе це дозволяє стверджувати, що, попри наявну кількість девіацій, родина на Лівобережній Україні й на Слобожанщині залишалася досить традиційною інституцією з чітким розподілом функцій, хоча з'ясування цих функцій ще потребує кропіткої дослідницької роботи.

Стосунки «чоловік – жінка» та девіації

Сучасні дослідники сімейних стосунків все наполегливіше акцентують увагу на ілюзорності межі між «публічним» та «приватним», а поєднання цих сфер у межах родини відповідно не дозволяє виділити «чоловіче», «жіноче», «дитяче» як окремі простір⁵³.

Причиною багатьох жіночих злочинів, на нашу думку, є чоловік⁵⁴. Тож спробуємо відповісти на такі питання. Чи була жінка

залежною від чоловіка в 80-х – 90-х рр. XVIII ст. на території Харківського намісництва? А якщо була, то в якій мірі? Який зміст вкладався в поняття «чоловіче» і «жіноче», особливо стосовно кримінального світу?

Ще раз наголосимо на демократизмі відносин у сім'ях простолюду, зокрема, зупинимося коротко на фактах полишення дружинами непутящих чоловіків. Так, один із грабіжників поміщика О. Башинського (Ізюмська округа) Ю. Кравець, описуючи своє життя, згадує про дружину Марію: «которая пожив со мною года с полтора, оставя меня неизвестно куда бежала»⁵⁵. В іншій справі підозрюваний у крадіжці коней, двадцятидвохлітній Михайло Кіт, згадує, що до його батька в слободу Андріївку приїздив сотницький син Корній Лютий і прохав «поехать с ним для сыску бежавшей ево жены»⁵⁶.

Розповсюдженими були і побої в подружньому житті чоловіком дружини, чи у повсякденному житті чоловіками представниць жіночої статі. Скажімо, підданий Андрій Мірошниченко з с. Вільхового рогу (Ізюмська округа) убив свою дружину в стані сп'яніння на свято Богоявлення Господнього за таких обставин. Розлютившись на дружину, коли та у відповідь на вимогу подати вечерю почала його сварити за пияцтво, злочинець «то считая себе за досаду сидя за столомъ ударилъ ее сидящую противу меня на скамейке дважды по левому виску кулакомъ...». Від побоїв жінка померла⁵⁷. Чи, скажімо, Кузьма Чумак з с. Петропавлівки Валківської округи (62 р.), який, будучи напідпитку, велів пахолку зв'язати свою дружину Химку, а потому карав її за втечу вишневыми різками. Химка під час «екзекуції» несамовито лаяла чоловіка, що страшенно його розлютило, тож він зашорив дружину в кінські пута. Познущавшись

⁵¹ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 614, арк. 1, 4, 12 і зв., 63, 1796 р.

⁵² Винский Г. Мое время. – Петроград, 1915. – С. 23, 28, 118, 128; Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. – СПб., 1798. – С. 57 тощо.

⁵³ Davidoff Leonore, Doolittle Megan, Fink Janet, Holden Katherine. Das Paradox der Familie im historischen Kontext // Historische Anthropologie (Kultur, Gesellschaft, Alltag). – 2000 (8 Jahrgang). – Heft 3. – S. 359.

⁵⁴ Див. дискусійні зауваження російського дослідника жіночої злочинності Ю. Антоняна з приводу того, чи можна розмежовувати жіночу і чоловічу злочинність: Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. – М.: Российское право, 1992. – С. 249.

⁵⁵ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 313, арк. 59, 1792 р.

⁵⁶ Там само. – Спр. 210, арк. 9, 1788 р.

⁵⁷ Там само. – Спр. 41, арк. 3–3 зв.

таким чином над нею, «хазяїн» ліг спати, коли ж жінка попросила пити, той підвівся і ще кілька разів ударив її, а потому став жаліти й просити вибачення. Від побоїв Химка померла, а чоловік добровільно зізнався у злочині⁵⁸.

Згаданий допіру Михайло Кіт у день свого злочину: «въ вечеру пошедши на улицу не ведавъ за что побилъ тамошнего жителя Матвея Головатого дочь»⁵⁹. Прапорщик П. Средбольский, зайшовши на кухню, вдарив дружину по носі за те, що вона «в отгоне коровы замедлила»⁶⁰. Підданий поміщика С. Сумцова Федір Коломацький на хуторі побив ціпом дівчинку Ганну Семенову за те, що її свині розбили скирту пшениці поміщика, а потому штурнув її на землю й бив по боках «кулачем» й топтав ногами⁶¹. Досить одіозна постать в околицях Ізюму, прапорщик Сава Тертичников «щекоталь» свою вагітну невістку (дружину брата), за її свідченнями, аби пошкодити плід, а потім ще сильно вдарив її у груди⁶². Жителі Цареборисова, примушуючи до переселення мешканців яремівських хуторів з метою забрати їх землі, б'ють і «жен их»⁶³. А колишній запорожець Іван Круть побив в Ізюмі Федору Єліферову⁶⁴.

Схоже, що рукоприкладство як в подружніх, так і міжлюдських стосунках (начальник – підлеглий, сусіди, позивачі за межі) було характерною рисою тогочасних суспільних відносин⁶⁵. Тож минуле постає у непривабливих шатах насильства й гвалту. Досить зневажливе ставлення до жінки було поширеним явищем досліджуваної доби. Прикладом може слугувати наруга «над умершаго подпоручика Ковалчинського дочери девицы Александры». Кравчиня Олександра була, схоже, досить легковажною особою. Тож піддані корнета Олександ-

ра Лисаневича та капітана П. Зембулатова в маєтку Лисаневича прив'язали ноги (девицы) «к большому дереву», далі, за її ж свідченнями, Зембулатов, «ругаясь, держа за руки, ...заворотивши своеручно въ наружное мне постидные полы моеи рубахи на голову, приказал поданным Лисаневича ...бить меня нещадно». Побої жінки засвідчили гості Лисаневича. Цікаво, що у відповідь Зембулатов твердив: «...онъ Лисаневичъ мне объявилъ что ... он и прежде с нею (Ковальчинською – В.М.) имелъ любовное обхождение».

З іншого боку, у злочинному середовищі натрапляємо на часті випадки родинної солідарності. Дружини злодіїв зазвичай були безпосередніми співучасницями злочинів. Так, Мотрона, дружина «изюмского легкоконного полку эскадрона рядового» Клима Зайцева, була спіймана з мішком награваних її чоловіком з приятелями речей⁶⁶. Зустрічаємо обвинувачення дружини колишнього запорожця Івана Крутя (який, як і більшість колишніх запорожців, був справжнісіньким девіантом) у посібництві чоловікові при крадіжці ним волів⁶⁷.

Звичайно, розглядаючи стосунки між статями, важко уникнути проблеми «блуду» та подружньої зради. Так, дружина цареборисівського купця Івана Коваліва (Ковалевського) Наталія зраджувала чоловікові з судовим засідателем Савою Тертичковим упродовж двох років. Коли ж чоловік запідозрив факт подружньої зради, то коханець побив його і, зловживаючи службовим становищем, забрав Наталію до Ізюму, де продовжував з нею жити⁶⁸. У вже згадуваній справі про служницю П. Средбольського йдеться і про постійні сварки підозрюваного з дружиною, котра звинувачувала чоловіка і служницю в «блудном сожительстве», що,

⁵⁸ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 199, арк. 5–5 зв.

⁵⁹ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 210, арк. 13.

⁶⁰ Там само. – Спр. 5, арк. 19.

⁶¹ Там само. – Спр. 406, арк. 1.

⁶² Там само. – Спр. 391, арк. 1.

⁶³ Там само. – Спр. 246, арк. 6 зв., 67.

⁶⁴ Там само. – Спр. 476, арк. 2 зв.

⁶⁵ Про насильство в Росії див. цікаві роздуми: Миронов Б. Социальная история России. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб.: Дм. Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 373–374.

⁶⁶ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 197, арк. 1 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 476, арк. 1, 2 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр. 460, арк. 19.

напевно, і послужило причиною вбивства служниці⁶⁹. Яскравою справою про подружню зраду із трагічним кінцем є історія смерті поручика Уланова, з яким мала «шалений» роман дружина поміщика Бистрицького з с. Комарівка Ізюмської округи. Поміщиця була жінкою суворої поведінки: особисто карала підданих; не поступалася у конфліктах з родичами чоловіка – погрозувала діверям спалити їхні хутори тощо. За свідченням Олени Пригарикової, служниці Бистрицької, «неоднойды случалось мне видеть ее сидящую у нево Уланова на коленяхъ и подающіе телодвиженія ... сходные къ прелюбодеянію»⁷⁰.

Джерела демонструють також часті випадки ініціативності жінок у девіантних ситуаціях, особливо це було характерним для середовища дрібних поміщиків. Так, трапляються факти побиття невісткою свекрухи, інколи і за участю чоловіка як ініціативної сторони і водночас сина потерпілої⁷¹. Звичним явищем було також побиття жінками чоловіків. Так, «польський вихідець» Авдій Фесенко, мешкаючи у маєтку поміщика П. Горлинського, «неоднократно отъ жены ево горлинского былъ боемъ увечень. Октября 22 дня (1794 р. – В.М.) пришед оная Горлинская с сестрою своею с порутчицею Маргаритою Пантелеевою безъ всякой винности начала меня бить своеручно немилосердно»⁷². Богодухівська підпоручиця Феодосія Смаржина (з російських однодворців) часто була нападпитку, лаялася, вешталася з батогом, б'ючи зустрічних, а одного разу порізала своєму чоловікові горло. Вже під старість, у віці 66-ти років, зарізала регістратора Петра Загурського, який буцімто «приставав» до неї⁷³.

Такою ж «поміщицею» з характером була і Катерина Ковалевська, яка відмовлялася видати доньку заміж за родича Петра Ковалевського на тій підставі, що він ви-

тратився на службі. Під час конфліктної ситуації її чоловік Федір Ковалевський ховається у горниці, віддавши до рук дружини ініціативу у провадженні справи⁷⁴. Та і згадуваний поручик Андрій Уланов є радше іграшкою в складній жіночій грі Катерини Бистрицької, яка відверто зраджує тяжко хворому чоловікові⁷⁵. Практично у кожній окрузі натрапляємо на жінок, що є учасницями різних афер. Зокрема, у Золочеві такою особою виявляється дрібна дворянка Катерина Каплуновська, свого часу звинувачена у «волшбі»⁷⁶.

Досить репрезентативною є справа про смерть дружини мешканця слободи Боромлі Федора Мироненка, з якої ми дізнаємося про деякі деталі співжиття подружжя. Уранці Федір, ідучи до Івана Слизького витягати з омшаника бджоли, зустрів біля криниці Тетяну Лавріненкову, яка звернула його увагу на невідомо чие відро. Федір впізнав власне відро, яке залишила його дружина Мотря, подавшись до шинку, «въ которомъ качестве», як зазначив чоловік, «она изъ давныхъ временъ обращалася и, расточая наши пожитки, привела мене лишеніемъ последнего хозяйства». Повернувшись додому, Мироненко вилаяв дружину. Мотря, на те не зважаючи, знову подалася до шинку, звідки за певний час прийшла п'яною, за що чоловік і відлупцював її⁷⁷.

Повертаючись до нашої початкової тези, зауважимо, що ініціатива у випадку жіночих девіацій часто належала самим жінкам, хоча присутність «чоловічого», його вплив на поведінку протилежної статі заперечити важко.

Вплив статевих стосунків на поведінкові стереотипи

Проблеми гвалту, блуду та статевих взаємовідносин чоловіка і жінки є вкрай важливими для дослідника епохи, коли

⁶⁹ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 5, арк. 15, 20, 26.

⁷⁰ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 292, арк. 16.

⁷¹ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 55, арк. 3.

⁷² ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 524, арк. 3 зв.

⁷³ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 203, арк. 2, 5, 20.

⁷⁴ ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 18, арк. 1, 15, 52 тощо. Між іншим, згаданий Петро Іванович Ковалевський був батьком майбутнього міністра освіти Російської імперії Євграфа, відомого мандрівника Єгора, воєначальника російських військ на Кавказі Петра.

⁷⁵ Про цю історію, як і про кохання у XVIII ст., ідеться в підготовленій мною науково-популярній розвідці: «Жорстокість світу, де з'являється любов», що має з'явитися друком на початку 2005 р.

⁷⁶ ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 75, арк. 1, спр. 94, арк. 1–5.

⁷⁷ ДАСО. – Ф. 746, оп. 2, спр. 234, арк. 3.

тілесність набуває певної ваги і починає активно виявляти себе через духовне. Саме ця тема, чи не найбільше пов'язана з репресивною функцією культури (в даному разі – щодо обмеження статевого інстинкту й сексуальності), може стати благодатним матеріалом для демонстрації особливостей функціонування влади.

Справді, взаємостосунки між статями в досліджувану добу – доволі суворі. Чоловік, яким він постає з кримінальних справ, був жорстокий і авторитарний. Але «гендерні стосунки» того часу не варто сприймати лише через призму карних справ, героїням яких властиві такі ж самі вади. Врешті, маємо справу з матеріалом, що часто носить казусний характер, в основі якого лежить провокація. Тож часто мусимо визнавати справедливість жартівливої народної пісні: «і Гнат не винуват, і Килина не винна». Особливо такий двозначний характер мають справи про звалтування та блудне життя жінки. Власне, саме тут чи не найяскравіше виявляється її девіантна поведінка, що була спровокована аж ніяк не традиційним світом, а радше модернізаційними заходами, внаслідок яких відбувається активний вплив до відносно стабільного населення мандрівних осіб, солдаток, шинкарок, наймичок та наймитів. Цим процесам сприяв не лише час змін, а й прикордонність соціуму, мобільність якого породжує такі побічні явища, як ріст проституції⁷⁸ та злочинності, інколи вбраної у шати «соціального бандитизму»⁷⁹.

Важливим чинником для розуміння сексуальної складової жіночих девіацій у Харківському намісництві 80–90-х рр. XVIII ст. є присутність на території колишніх слобідських полків жінок легковажної поведінки⁸⁰. Інформація про таких жінок найчастіше впливає у зв'язку з іншими злочинами. Нерідко ці особи були мандрівними натурами «неукраїнського» походження. Такою є Явдоха (Дементьева) з Белгорода, кріпосна поручика Сандрикова, яка втекла до містечка Таранівки Валківської округи і там невідомо від кого прижила доньку⁸¹. Життя, сповнене гострих відчуттів, провадить і шинкарка, росіянка Іванова, у тій же Таранівці у 90-х рр. XVIII ст., крадучи гроші господаря шинку, й, висловлюючись сучасним жаргоном, «розкручуючи» на гроші відставного вахмістра Андрія Виноградського, «за которые она с нимъ разными случаями гуляла»⁸².

Певною розпустною категорією були солдатки й гусарки, які після від'їзду служивого були позбавлені чоловічої ласки на тривалий термін і знаходили втіху у спілкуванні з іншими чоловіками. Ставлення до таких осіб з боку нового партнера і спільноти було доволі жорстоке. Так, дружина гусара Федора Бугаєнка з Балаклії (Ізюмської округи) Христина провадила співжиття «прелюбодійно» з теж одруженим Михайлом Стороженком. Через два роки жінка завагітніла. Любас бив її, мовби жар-

⁷⁸ Про злочинний світ, його класифікацію та форми можна говорити доволі багато, особливо стосовно другої половини XVII ст., бо ці проблеми талановито зображені свого часу Орестом Левицьким (див.: Левицький Орест. Очерки народной жизни в Малороссии во 2-й половине XVII ст. – К., 1902.) . Часті згадки про різних «жон» і чудові жіночі характеристики подибуємо у віршах Климентія Зиновієва кінця XVII – початку XVIII ст., зокрема й «О жона(х) в ко(р)чемница(х) в(ь) градехъ, а на(и)паче гдѣ поля(х) в ко(р)чемны(х) гостиница(х) блудно живущыхъ», про «прельщенія» жіночі, й про жінок, що народжують позашлюбних дітей, про жінок п'яниць, про жінок, які втікають від чоловіків й інші проблеми сімейного життя (див.: Зиновієв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 97–117 тощо.).

⁷⁹ Йдеться про тип розбійництва, висвітлений Еріком Гобсбаумом; див. російський переклад уривку: Ерик Хобсбаум. Разбой как социальное явление // Великий незнакомец. Крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия / Сост. Теодор Шанин. – М.: Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – С. 288–289.

⁸⁰ Досить цікавою в цьому контексті видається справа про росіянку Анастасію Андрееву (1792 р.). Свого часу вона жила у Єлагінському пов. Тамбовського намісництва, у поміщика І.І. Ширкова, там народила позашлюбну дитину й була силоміць видана заміж за кріпака Марка Яковлева (хлопця на 15 років молодшого за неї). Звідти з сином вона втекла й десять років жила в с. Березове біля Золочева (ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 63, арк. 5, 9, 11.

⁸¹ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 54, арк. 11–12.

⁸² Там само. – Спр. 365, арк. 1, 11. Цікаві справи щодо перелюбу шинкарок натрапляємо у доступних працях не лише щодо Слобідської України, але й інших місцевостей, де мешкали українці. Див. цікаву інформацію з сл. Бирючої Новооскольського пов. 1755 р. про господаря шинку Дениса Граєвського та вдову Ірину Курилову, що працювала в його шинку і з якою він зраджував дружині: Лебедев А. О брачных разводах... – С. 26–27.

туючи⁸³, по боках кулаками. Наслідком такого бою став викидень. Мертвонароджений плід шинкарка («торгующая вином») Христина Бугаєнко вирішила приховати, однак невдало⁸⁴.

Значну частину жіночих девіацій складає народження позашлюбних дітей, яких матері намагалися позбутися ще в утробі або й після народження. Втім, з невідомих нам причин, такі явища були розповсюдженіші на території колишньої Гетьманщини⁸⁵. Наведемо приклад: у Валківській окрузі в с. Гружчанське сімнадцятилітня дівка Марія Товкачева внаслідок блудного співжиття з наймитом із Колонтаєва, Андрієм Коновалом, завагітніла. Їй вдалося позбавитися незаконнозачатого плоду, піднімаючи мішка «с мукою полного» під час пожежі⁸⁶. Або ж Явдоха Довбишева з м-ка Коломаки тієї ж Валківської округи, народивши мертву дитину, «в помраченні разума» вкинула її у річку⁸⁷. Народження позашлюбних мертвих дітей, зумисні зриви народження такої дитини – часте явище і в родинних відносинах. Відсоток справ стосовно цього виду девіацій досить високий – практично кожна п'ята справа, що стосується жіночих відхилень у поведінці, пов'язана з цим явищем.

Гостро стоїть у 80–90-ті рр. і проблема згвалтування, хоча по наявних документах важко визначити достовірність таких злочинів. Так, у м. Богодухів «регістратор» Дмитро Стеценко та секретар Тимофій Шевченко, зловживаючи службовим становищем, викликали наймичок до поліційної контори і там згвалтували Мотрону Костенко, що жила у богодухівського цехового Григорія Білозіра⁸⁸. Іншого разу Марія Рубашиха з-під Валок, вийшовши в поле жати ячмінь під с. Ков'яги, зустріла ков'ягинських обивателів «из стоящей въ Ковегахъ рекрутской партії двухъ рекрутъ,

кои напавъ иснасиловали, отъ чего понесла она ребенка»⁸⁹. Зауважимо, що рекрути й інші служили були основним контингентом подібних справ. Так, фіксується колоритна справа, де головними героями виступають вахмістр Молчанов із гусарського полку, що розташовувався у селі Люботині, та донька місцевого обивателя Дениса Колесниченка. За свідченнями Молчанова, він ішов на конюшню повз дім Колесниченка, а та дівка закликала його до себе ночувати. Гусар спочатку відмовився, та за певний час передумав, але дівка, хоча й дала йому привід, «в то же время по притворству своему бежала». Втім, невдовзі вона прийшла в будинок вахмістра, аби Молчанов не «сердився», після чого Молчанов «исполнил желание свое с девкою насилно». Потому винуватець став благати дівку, аби вона проте нікому не розповідала, однак на третій день родина Колесниченків донесла про згвалтування дівки старості, й капітан гусарів наказав покарати Молчанова нагайками. Дівчина таким розвитком подій залишилася «довольною». Проте через певний час вона знову наскаржилася «ісправнику» Парафієвському, а той «злим умислом» розпочав кримінальну справу, наголошуючи на неповнолітті дівчини, якій було тринадцять років. Між тим слідство виявило низку пом'якшувальних для вахмістра обставин, зокрема, встановлено було вік «дівчини», якій було на той час більше «двадцати лет»⁹⁰.

Фіксуючи факти блуду, гвалту, позашлюбних відносин, спостерігаємо характерні риси руйнування старих відносин, вторгнення у відносно впорядкований світ іншого, «прогресивнішого» світу втеклик російських кріпачок чи мандрівниць, рекрутів, гусарів, наймитів. Маємо справу зі значно ширшою проблемою, яка виходить поза межі дослідження девіантної поведінки,

⁸³ При цьому Стороженко говорив (перекладено на російську діловодцем): «Ты де брюхата, но когда родишь то где хочешь девай».

⁸⁴ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 475, арк. 1, 5, 6.

⁸⁵ Про родинне життя та його особливості на території колишньої Гетьманщини мною готується до друку окрема робота, яка має орієнтовно вийти в 12-му т. Збірника Харківського історико-філологічного товариства 2006 р.

⁸⁶ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 262, арк. 1 зв., 1791 р.

⁸⁷ Там само. – Спр. 304, арк. 2–5, 1795 р.

⁸⁸ Там само. – Спр. 385, арк. 4 і далі, 1793 р.

⁸⁹ Там само. – Спр. 84, арк. 1.

⁹⁰ Там само. – Спр. 44, арк. 3, 4, 30.

а саме – конфлікту «нового» та «старого», «свого» і «чужого». Тому й доводиться визнати: наявні казуси, за умов закритості сімейного та статевого життя, а також врахування специфіки джерел кримінального характеру, не дають можливостей досліднику для творення моделі гендерної поведінки, притаманної тій спільноті.

Жінка та злочини

Скоєні жінкою злочини є лише невеликою частиною в загальній картині злочинності⁹¹. Найчастіше це були грабунки служницями господарів⁹². У випадку пропаж та недостач підозра, насамперед, падала на служницю чи слугу, і часто небезпідставно. Основними предметами крадіжок були речі (вбрання) та гроші. Бажання добре вбиратися, до того ж в одяг, що був ознакою належності до дещо вищого соціального прошарку – ледь не основна причина для злочинів. Так, у випадку пограбування валківського купця Крамаренка його служницею Пелагією, предметами крадіжки, крім значної суми грошей, стали шуба, свитка, юпки, керсетки, серпанки та інші коштовні прикраси – намисто з бурштину та дукачі⁹³. В іншій справі кріпосна дівка Явдоха, тікаючи від пана-поручика М. Сандрикова з Харкова, украла чимало елементів тогочасного вбрання, жіночого, чоловічого та дитячого, в т. ч. рукавички й панчохи⁹⁴. Трагічно скінчилася для служниці прапорщика Средбольського Горпини крадіжка речей господарів, до чого її спонукали вбоге життя, «болезнь» на голові, пияцтво і незрозумілі стосунки з хазяїном та ревності хазяйки. На вбитій служниці одяг був дуже поношений, та й взяла вона «тай-

но» шубу «мужескую, белых овчин работняческую» і шість копійок грошей⁹⁵.

Власне, у подібних справах вражає наївність жінок, їхня непристосованість. Так, крадіжка речей купця Крамаренка не знайшла нічого кращого, як переховуватися у чужинців турків, а служниця Средбольського після скоєння «злочину» вешталася довкола садиби господарів. Ще простакуватішою видається поведінка Авдотії Остафьєвої, служниці сотнички Ганни Татарської з Ізюма. Послана господиною взяти борг від міщанина Григорія (Соляниченка) Караваєва, вона піддалася на умовляння боржника та його дружини украсти «у госпожи своей сколько можно денег» і дати «им для промыслу». Укравши гроші, служниця віддала їх міщанам, які мали розплатитися з боргами й повернути ту суму через місяць, щоб Авдотья підкинула їх господині. Врешті, грошей Соляниченки не повернули, пані зауважила зникнення грошей, злочин міщанина не було доведено, а служниці залишилося лише «покаяться» і за свій злочин понести кару – її було немилосердно висічено кнутом⁹⁶.

Показовою є справа про грабунок поміщика Краснокутської округи Миколи Дуки його служницею сімнадцятилітньою Катериною Двірниковою. Катерина втекла від господаря до міста Богодухова, нічого не взявши з дому Дуки, «толко захватила какіе то две бумажки тонкіе и маліе лежачіе в доме его Дуки въ ящику». Саме ті дві «бумажки» Катерина віддала новому хазяїну, в якого зупинилася, колезькому регістратору Івану Малютину. Позивач звинуватив служницю, напевно небезпідставно, у крадіжці двохсот рублів асигнаціями⁹⁷. Власне, ця наївність виразно свідчить про недосвід-

⁹¹ Слід відзначити майже повну відсутність фахових досліджень про жіночу злочинність. Відомий російський кримінолог Ю.М. Антонян 1992 р. зауважив, що «вивчення злочинності у жінок лише розпочалося» (Антонян Ю.М. Преступность... – С. 248).

⁹² Цікаво, що на цю рису жіночої девіації звернув увагу й уже згадуваний Ч. Ломброзо: «Домашні крадіжки, здійснені жіночою челяддю, майже завжди належать до розряду так званих випадкових крадіжок». (Ломброзо Чезаре. Женщина преступница и проститутка... – С. 499).

⁹³ Маслійчук Володимир. До історії жіночого одягу на Слобожанщині (за матеріалами кримінальної справи 1792 р.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – X., 2002. – Т. 9 (Нова серія). – С. 230–232; ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 328, арк. 3–4.

⁹⁴ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 58, арк. 6, 8, 10.

⁹⁵ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 5, арк. 1 зв., 10–10 зв.

⁹⁶ Там само. – Спр. 249, арк. 3–3 зв., 25.

⁹⁷ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 238, арк. 1, 3, 4; Існує ще одна справа, пов'язана з цими подіями, яка розповідає про бійку Миколи Дуки з Меланкою Малютиною за цю дівчинку-кріпачку: ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 247, див. також спр. 57 (Цього разу про «бой» Іваном Малютиним дружини Миколи Дуки, Лизавети 1782 р.).

ченість служниць. Справи майже не фіксують збування вкраденого, більшість речей злодійки залишають у себе, а згадана кріпосна пана Сандрикова майже все зносила сама (бо була в «бегах» близько чотирьох років)⁹⁸.

Разом з тим, натрапляємо й на дещо інакший характер крадіжок. Професійною злодійкою, схоже, була мати шинкаря В. Чаленка – Меланка (с. Кувчинівка, Ізюмської округи), яка, за свідченням старожилів, ще живучи в слободі Юнаківці (Сумського полку) в 60-х рр. XVIII ст. вкрала сорочку й була покарана нагайками, однак через певний час з підданою Параскаєю Пивоваренковою вкрала в жителя Лук'яна Шавра гроші зі скрині та плахту в ізюмської мешканки Ірини. Нарешті, Меланія Чаленко робить «наводку» проїжджим розбійникам на масток поміщиці Кувчинової, в якій служила, розповідає, де поміщиця ховає гроші. Приїжджий розбійник росіянин Петро називає її «матінкою», а її сина Василя братом⁹⁹.

Настя Пілігримова та Килина Зайченкова на початку 80-х рр. XVIII ст. поблизу Валок крадуть полотно, відро горілки, сорочки і пропивають усе те у шинку¹⁰⁰. Або, скажімо, 1795 р. сімнадцятилітня жителька села Шендригайлова Ізюмської округи, перебуваючи на хуторі Злодіївці, украла у жителя Гаврила Медяника 12 руб. і заховала «у вырытой на призбе» ямі¹⁰¹.

Як уже зазначалося, значна кількість девіацій була пов'язана з перебуванням на території намісництва немісцевого елемента. Наведемо кілька прикладів. Так, служниця немісцевого походження, працюючи у шинку в сл. Таранівці, привласнює собі кошти господині¹⁰². Явдоха Радкова, дружина прапорщика у сл. Сінна Богодуховської округи зберігає речі, крадені солдатами, співслужилими чоловіка¹⁰³. Ганна Речешиха з Охтирки, що живе на подвірку Василя Филиповича, скуповує речі в осіб, котрі зняли їх з убитого ними ж селянина¹⁰⁴.

Дещо окремо стоять дві справи про підпал майна, які є показовими для характеристики соціуму¹⁰⁵. Щоправда, таких справ лише дві¹⁰⁶, обидві стосуються Валківської округи¹⁰⁷. 1784 р. Килина Зайченко та Наталія (Настасія) Пілігримова палили, буцімто випадково, будинки в слободі Михайлівці¹⁰⁸. Дещо пізніше, 1796 р., у селі Олексіївці тієї ж округи Марія Мигалка, маючи на Дарію Кравцову «злобу», палить її обійстя¹⁰⁹. Кара за підпали, зазвичай, була дуже сувора. Так, палійка Килина Зайченко зі сл. Михайлівки була покарана засланням на каторгу до Херсона, куди потрапляли переважно за тяжкі карні злочини¹¹⁰.

Лайка як форма з'ясування стосунків

Фіксується чимало справ, пов'язаних з образою словом, супроводжуваних часто

⁹⁸ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 58, арк. 8.

⁹⁹ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 136, арк. 6–6 зв.

¹⁰⁰ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 77, арк. 56.

¹⁰¹ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 619, арк. 1–2.

¹⁰² ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 365, арк. 11.

¹⁰³ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 318, арк. 1, 2, 9.

¹⁰⁴ ДАСО. – Ф. 746, оп. 2, спр. 217, арк. 6.

¹⁰⁵ Палійство, підпали у XVII–XVIII ст. були великою загрозою для поселень. Досить цікава справа зберігається серед паперів українського громадівця А.Л. Шиманова, датована 1732 р., що стосується Рублівської сотні Охтирського полку. У справі йдеться про сварку між рублівським козаком Мусієм Макаренком та сінолицівським жителем Леонтієм Богомазом, дружина якого обізвала Макаренка «палієм» при сторонніх, за що Мусій її побив (ЦДІАК України. – Ф. 2063, спр. 36, арк. 20).

¹⁰⁶ Третя справа про підпал стосується, щоправда, чоловіка: Павло Найдено, підданий мірошник із с. Цапівка Золочівської округи спалив млин, на якому працював (ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 96, арк. 12, 48).

¹⁰⁷ Хоча така девіантна жінка як Василина Шаулиха (Лебедева) з Павлограду, мешкаючи в 80-х рр. XVIII ст. біля Ізюму, також звинувачувалася у підпалюванні (ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 520, арк. 3 зв.).

¹⁰⁸ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 77, арк. 8, 14, 53, 54. Узагалі в згаданій слободі пожежі та підпали, здається, були частим явищем: 1780 р. в садибі поміщика, полковника Матвія Куликовського, було спалено 6 скірт пшениці, в травні 1783 р. у підданого Йосипа Данка згоріли хата й комора, на початку 1784 р. будинок священика, «господской жилой домъ» та сарай, пташник з птицею, садиби підданих Зайця, Кіндратенка, Білостоцького, а 1 липня 1784 р. знайдено підкинуте під шинок «сь огнемъ прядиво» тощо.

¹⁰⁹ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 383, арк. 2.

¹¹⁰ Там само. – Спр. 77, арк. 54.

бійками, в яких жінка виступає як кривдниця чи як скривджена (або з обох сторін). Вироки за такі «переступи», незважаючи на позірну легкість складу злочину, між тим дивують своєю суворістю. Воістину влучно про це явище писав український класик, напевно ж самовидець подібних баталій:

Коли жінки де замішались
І їм ворочати дадуть,
Коли з розказами втаскались
Та пхикання ще додадуть,
Прошайсь навек тоді з порядком,
Пішло все к чорту неоглядкою,
Жінки поставлять на своє.
Жінки! Коли б ви більше їли,
А менш пашековать уміли,
Були б в раю ви за сіє¹¹¹.

Так, Параска Ускова назвала доньку Меланки Афанасьевої «блядьо», на що Меланка відказала, що вочевидь Параска була звідницею, інакше звідкіля вона володіє такою інформацією. Колоритна подальша словесна перепалка з використанням нецензурної лексики закінчилася бійкою¹¹². Власне, використання звинувачення у блуді й означення цього відповідним словом – явище досить характерне для даного типу справ. Так, у с. Люботин Валківської округи «дівця» Явдоха Шендокирська вночі, прийшовши у двір до поміщиці Тетяни Черноглазової, за свідченням поміщиці, «вдарила меня въ рожу кулакомъ ...называла меня блядьо»¹¹³.

Важливою рисою побутування сварок та лайки є те, що вони часто відбувалися на базарах, перетворюючись у справжнє дійство, частину народної карнавальної культури¹¹⁴. Відповідно, почуття образи у скривдженої сторони посилювалося, бо кривда заподіювалася у присутності великого числа свідків. Так, у слободі Таранівці в неділю малолітня Настя Попова (донька

прапорщика Корнія Попова) вийшла на базар. Туди ж нагодилася і Ксенія Надзельська, працівниця секретаря Андрія Сидоренка, яка напала на дівчину з кулаками і брутальною лайкою, називала її, зокрема, «шельмою», зірвала з голови хустку і виврвала волосся. Настя з плачем повернулася додому і поскаржилася батькові. Той пішов спочатку на базар, а потім «къ означенному секретарю Сидоренкову въ домъ просить надлежащей сатисфакції». Але дружина секретаря, Марина Сидоренко, відповіла, що це вона наказала побити доньку Попова. Іншого разу («на заговены Петрова поста») Сидоренки знову образили Настю, коли та йшла з церкви, «за многимъ народомъ», «ругали ее...мать твоя и ты шелма»¹¹⁵.

Інша справа теж фіксує сварку під час базару в слободі Балаклія. 6 червня 1794 р. Марфу Комикулову обляяв відставний прапорщик Петро Уманцев, що тримав на базарі ятку. Наступного разу, 10 та 11 червня, Комикулову лаяли Уманцев, його дружина Марина та донька Марфа, по чергово перестриваючи під час ярмарку. На додачу зять Уманцева, Іван Савицький, ще й побив Марфу. Як з'ясувалося, причиною лайок і бійок була боротьба за служницю циганку, що виховувалася в домі Уманцевих і яку Комикулова «силоміць» забрала до поміщика Зеленського. Простежується також конфлікт Зеленського з дружиною Уманцева. Вочевидь, цьому затяжному з'ясуванню стосунків «прислужилося» також близьке сусідство Комикулової з Уманцевими і, ймовірно, конфлікт їхніх інтересів, оскільки Марфа «стояла лавкой» поруч з крамницею Уманцевих¹¹⁶.

Непоодинокими були також сварки з використанням словесних образ між чоловіками та жінками¹¹⁷. Так, у Балаклії корнет Григорій Скопців лаяв «секретаршу» Тетяну

¹¹¹ Котляревський І.П. Енеїда. – К.: Дніпро, 1988. – С. 136.

¹¹² ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 219, арк. 1, 16 зв. – 17, 24.

¹¹³ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 313, арк. 1.

¹¹⁴ Торжки, базари, ярмарки як публічні місця не привертали уваги дослідників, хоча багато зразків усної народної культури, жартів та висловлювань пов'язані, насамперед, з майданом, торжком, ярмарком, з балаганною брутальністю та базарними висловами (Див.: Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1990. – С. 22, 159, 162, 216; Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пер. з англ. – К.: УЦКД, 2001. – С. 117–119).

¹¹⁵ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 318, арк. 1. Кінець справи теж досить класичний – родини миряться полюбовно.

¹¹⁶ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 434, арк. 2, 7, 15, 29.

¹¹⁷ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 507, арк. 4–9; ф. 1016, оп. 1, спр. 94, арк. 1–1 зв.; ф. 282, оп. 2, спр. 311, арк. 2 а; ф. 284, оп. 2, спр. 366, арк. 1 тощо.

Божкову, яка забирала свої речі з проданого нею Скопців двору, називав її: «плутовкою, мошенницею, воровкою». Коли ж за скаргою Божкової почалася судова справа з приводу образи, то Скопців наголосив, що Божкова забирала його власні речі. Позивачка у відповідь на звинувачення зауважила, «что она пожилая женщина и съ таковымъ молокососомъ и блазнемъ» жодного діла мати не хоче¹¹⁸.

Дружини виявляють солідарність зі своїми чоловіками у сварках їх з іншими особами, а чоловіки, своєю чергою, підтримують дружин¹¹⁹. Дружина богодухівського дяка Тетяна Сорочинська, виступаючи на стороні свого чоловіка, виговорює Дмитрові Стеценку, до якого ходила вчити дітей грамоти (sic!): «...для чего де ты безделнику своей жени курвы и бляди не учишь чтобъ она не была у людей окошекъ». До сварки долучилися дяк з донькою і обидві сім'ї зчепилися в бійці¹²⁰. Неабияку допомогу чоловікові надає дружина поміщика Данила Горленського зі слободи Хухри під час бійки його з надісланими чиновниками, які були уповноважені відібрати у поміщика чужих селян¹²¹.

У справах такого характеру доволі часто натрапляємо на самі лайки, завдяки яким можемо з'ясувати найпоширеніші види девіацій та ставлення до них представників спільноти. Богодухівський регістратор

Дмитро та його дружина Гапка лаяли привселюдно Марію Чаговець, називаючи її «блядью лубенською и турецкою», звинувачуючи її в тому, що вона поза шлюбом народила двох дітей «и в доме отца похоронила на покути»¹²². Родина Уманцевих ображає Марфу Колмикулову, називаючи її «панскою полизухою», «старою собакою», яка «по господамъ ходитъ и изъ столовъ подбираетъ»¹²³, тобто маємо приклад зневажливого ставлення до осіб, які прагнули «прислужитися» місцевому дворянству.

Не продовжуючи перелік подібних, інколи дуже колоритних справ про словесні образи, задамося питанням: чому як сама спільнота, так і судові органи загострюють увагу на цих ексцесах? Можна припустити, що така увага і, відповідно, великі штрафи і суворі покарання для кривдників були пов'язані з вагою слова у ті часи¹²⁴. Цією увагою до слова минуле, привносячи місцевий колорит у русифіковану мову судових документів, суттєво різнилося від сучасного суспільства. Маємо на увазі розповсюдження такого «модернізаційного» явища як «матюки», принесені тривалими контактами із російською неофіційною лексикою¹²⁵. Втім, ця проблема потребує ширших соціолінгвістичних студій.

Наостанок зауважимо, що родинні суперечки часто ставали об'єктом письменницької уваги. Маємо блискучі замальовки,

¹¹⁸ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 331, арк. 1, 6–6 зв.

¹¹⁹ Див., зокрема, дуже цікаву справу, де фігурує досить відома особа – суддя Харківського полку Йосип Щербина у зв'язку зі сваркою з попом. У липні 1725 р. піп с. Липці Харківського полку Іван прийшов за позиченими грошима до липецького сотника Якова Денисевича й зустрів там полкового суддю Йосипа Щербину. Суддя запитав, чи правильно священику відмежували землі, на що о. Іван відповів, що земельні справи Щербина веде вкрай незадовільно і що частину церковної землі він узагалі відмежував панові полковнику. Це обурило суддю, який повівся досить провокативно, заявивши: «Не только съ твоею сестрою иміль сполкованіе, но и съ твоею попадаю». Піп Іван у відповідь плюнув і пішов з двору, а вдома дав прочухана жінці. Та ж, не гаючись, побігла в двір до сотника, де ще перебував суддя, і сказала, що чоловік вигнав її з дому. В цей момент священик прийшов за дружиною. Попада у його присутності запитала суддю: «Пане суддя, когда ты со мною имил сполкованіе». Йосип Щербина у відповідь обізвав її «блядкою», на що попада схопила палицю і вдарила суддю по голові. Зчинилася бійка, в результаті якої попівська сім'я взяла реванш над суддею (ЦДІАК України. – Ф. 2009, спр. 161, арк. 3–4 зв.).

¹²⁰ ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 342, арк. 1, 9.

¹²¹ ДАСО. – Ф. 746, оп. 2, спр. 120, арк. 1–2, 11.

¹²² ДАХО. – Ф. 282, оп. 2, спр. 328, арк. 1.

¹²³ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 434, арк. 15, 19. Йдеться про сварку за дівчинку–циганку Феодосію, яка спочатку служила в Уманцевих, а потім її переманила Колмикулова до поміщика Зеленського.

¹²⁴ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 219, арк. 43–45; йдеться про вирок суду: Параска Ускова з Ізюму, що вилаяла Меланку Іванову, визнана винною і з неї «взискано» 50 руб. та витрати на суд. Сума склала 71 руб. і 70 коп. Щоб заплатити бодай частину, Ускова була змушена продати будинок за 20 руб.

¹²⁵ На жаль, нам не відомі дослідження про розповсюдження цієї лексики серед українського традиційного, передусім, селянського світу. Хоча лаються «матерно» мешканці російських однодвірських поселень на Слобожанщині і ця звичка, напевно, переходить і до мешканців сусідніх українських поселень, зокрема, Золочева (Див.: ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 88, арк. 1, 17).

що постали з-під пера Котляревського в поемі «Енеїда» і були продовжені Панасом Мирним у романі «Хіба ревуть воли як ясла повні?», чи іскрометні зразки сімейних баталій в повісті Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» тощо. Однак навряд чи варто некритично покладатися на зразки красного письменства при аналізі особливостей родинного життя віддалених у часі періодів, адже часто автор задля сюжетних колізій в основу тексту кладе окремі яскраві випадки. Повсякденне ж життя родини залишається поза увагою письменника, те ж саме спостерігаємо і в роботах дослідників. Тож світ повсякдення залишається відкритим і звабливим для нових досліджень і застосувань нових методик аналізу.

Девіація та народна «набожність»

Усяка девіація пов'язана з традиційними уявленнями про норми, народними звичаями та віруваннями, зіткненням уявлень широкого загалу про сакральне з канонічним його тлумаченням. Існування пережитків язичницьких культів та звичаїв, переслідуваних церквою та державою (таких як кулачні бої чи вечорниці) наприкінці XVIII ст. – явища непоодинокі в Харківському намісництві й довколишніх українських землях¹²⁶. На жаль, проблеми «народної набожності» є майже суцільною білою плямою в українській історіографії¹²⁷.

Оскільки жінка за тогочасними уявленнями легше підпадала під диявольську спокусу, то саме вона частіше наділялася потойбічною силою. Справи про «волшбу», чарівниць, знахарок, відьом складають хоча

й невелику, але вкрай цікаву частину справ, пов'язаних з жіночими девіаціями. Справи про переслідування відьом чи звинувачення у «волшбі» фіксуються лише в тому випадку, коли йшлося про реально заподіяну шкоду окремій людині чи громаді, тобто відьомство було злочином постільки, оскільки завдавало шкоди. У Західній Європі ж головною підставою для звинувачення була підозра відьми у зв'язках з нечистим, у відступі від правдивої релігії¹²⁸.

Траплялися випадки, коли злочин був пов'язаний з віруванням у певні прикмети. Так, причиною підпалу Кишиною Зайченковою обійстя сусіда стало обкурювання корови ремезовим гніздом¹²⁹. Інколи широко розповсюджене марновірство створювало умови для вчинення злочинів. Так, родичка «циганського бургомистра», Ликера Янковська, мандруючи з табором, запропонувала вилікувати від «падучої» хвороби обивателя сл. Бишкін Ізюмської округи Микифора Чапленка «без всякого колдовства», лише ворожачи на воді. На час лікування вона попросила всіх, крім хворого, вийти з хати й, скориставшись цими обставинами, поцупила зі скрині гроші¹³⁰.

Жителька Золочева Катерина Каплуновська поскаржилася на солдатку Параску Лесеву, яка попередньо вже наскаржилася на Каплуновську місцевому офіцерові в тому, що Катерина, «знаючи колдовство подлила в її ізбу какую то воду». Судова справа розпочалася в зв'язку з особистою образою Каплуновської з боку Лесєвої¹³¹.

Власне, чи не найцікавіша справа, що стосується цієї проблеми, переховується в архіві Миропільського повітового суду, де

¹²⁶ Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 78; Описи... – С. 70; Між іншим, існує і доволі цікаве повідомлення, щоправда щодо дещо ранішого часу 1769 р.: Танков А.А. Идол Купалы в Ахтырке // Киевская старина. – 1897. – № 6. – С. 100–102.

¹²⁷ Народна набожність – уявлення про святе й потойбічне, які визначають поведінку пересічної людини. Насамперед, у цьому разі слід наголосити на зв'язку категорій народної культури, власне культури масової з виявленнями народної набожності. Егальт Губерт у передмові до збірника досліджень з народної набожності зазначав: «Для історичної науки, яка для дослідження «залежних» прошарків почала цікавитися звичаями, звичками, нормами, ритуалами пересічних людей, питання, у що ж ці люди вірили й у яких категоріях вони сприймали свою дійсність, набуває основного значення... Народна культура та народна набожність утворюють історично невіддільну єдність, як і культура й економіка, релігія і магія... Йдеться також і про дослідження взаємозв'язків між процесами секуляризації та цивілізування (контроль за емоціями, винятки процесів сублимації, ворожості до тіла й сексуальності, соціальне дисциплінування, капіталізація)». (Hubert Ehalt Ch. Volksfrommigkeit – Volkskultur. Aspekte des Problemfeldes / Volksfrommigkeit: Glauben, Vorstellungen und Wirklichbewaltigung im Wandel / Hubert Ch. Ehalt (Hg.). – Wien, Köln, Bohlau, 1989. – S. 9).

¹²⁸ Штепа К. Про характер переслідування відьом у старій Україні // Первісне громадянство. – 1928. – Вип. 2–3. – С. 65.

¹²⁹ ДАХО. – Ф. 284, оп. 2, спр. 77, арк. 8 зв.

¹³⁰ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 627, арк. 3–5 зв.

¹³¹ ДАХО. – Ф. 1016, оп. 1, спр. 75, арк. 1–5.

йдеться про спроби причарувати поміщика Михайла Кондратьєва княгинєю Настасією Кудашевою за допомогою ворожки Марії Радчихи¹³².

Тобто, на поняття про злочин і девіацію наприкінці XVIII ст. суттєво впливала система народних вірувань і забобонів.

Соціальне тло жіночих девіацій

Говорячи про жіночі девіації, потрібно зважати на соціальне походження девіанток, а також на ряд інших тожсамостей, зокрема на віковий статус чи осілість/немісцеве походження особи. Розуміючи складність такого узагальнення у нашому випадку, обмежимося лише загальними зауваженнями.

Залежність девіацій від соціального статусу осіб простежити вкрай тяжко. Серед аналізованих справ з Валківського та Золочівського судів кількість представниць освічених прошарків, тобто дрібних дворянок та дружин чиновників, приблизно така сама, як і кількість осіб з простолюду. За матеріалами Ізюмського суду кількість злочинів, скоєних представницями нижчих прошарків населення, трохи перевищує «дворянський» показник, щоправда, лише на три позиції. У той же час ситуація в Богодухівському суді виглядає відмінною щодо інших – «дворянські» справи перевищують усі інші трохи не в двічі. До того ж утруднює аналіз і складність визначення поняття «девіації» та відсутність чітких критеріїв поділу судових справ на девіації і «злочини іншого характеру». Велика кількість «дворянських» девіацій може бути також пояснена кількома чинниками. Насамперед, за відсутності чітких станових бар'єрів цей прошарок внаслідок своєї мобільності (через службу чоловіків) був відкритіший щодо всіляких новацій, швидше відмовлявся від традиції, що інколи мало своїм наслідком порушення ustalених норм, розмивання ціннісної шкали, руйнування культурного (зокрема, і мовного) коду. Практично третина справ дотично чи безпосередньо пов'язана із мандрівним елементом;

солдатки, наймички, шинкарки – особи різного соціального й етнічного походження є призвідницями, учасницями, жертвами злочинів. Маємо, між іншим, і кілька справ про циганок¹³³, які є або злодійками, або особами, через які виникають сварки.

Проблема міжетнічних взаємодій – зустрічі російського однодворського та українського обивательсько-селянського світів, мови російського канцелярського письма з досить відмінним побутовим мовленням населення Слобожанщини, традиційного та модерного – усе це частково характеризує і світ жіночих девіацій кінця XVIII ст., доволі складний для аналізу.

* * *

Справи про жіночі девіації, що частково потрапили на сторінки цієї розвідки, демонструють строкатий світ Слобожанщини, де жінки-девіанти у значній своїй частині постають не знедоленим його елементом, а представницями на позір добропорядних родин дворянського стану, купецтва і міщанства, а також селянства. Серед девіанток не бракує мандрівних натур – солдаток, шинкарок, служниць тощо. У цьому разі низка теорій походження злочинності в українському варіанті не спрацьовує через велику кількість різнопланових винятків, які ламають звичні узагальнюючі схеми.

Можемо хіба що з певністю стверджувати, що масове порушення ustalених норм було спричинене стрімкими модернізаційними перетвореннями. Зростанню жіночих девіацій прислужилася соціальна політика Російської держави у цьому регіоні, яка, скажімо, заборонивши селянські переходи 1783 р., тим самим підштовхнула значні маси населення до втеч; ввівши рекрутську повинність, залишила самотніми на тривалий термін величезну кількість солдаток; розквартиривуючи військові частини, створила сприятливий ґрунт для численних порушень норм моралі в прикордонному намісництві. Усе це своєрідно перепліталось з традиційними відступами від ustalених приписів, що спостерігаються у всіх спільнотах і фіксуються до сьогодні¹³⁴.

¹³² ДАСО. – Ф. 706, оп.1, спр. 76, 1795 р. Детальніше про цю справу йтиметься у моїй книжці «Жорстокість світу, де з'являється любов».

¹³³ ДАХО. – Ф. 287, оп. 2, спр. 627, спр. 434; ф. 284, оп. 2, спр. 340.

¹³⁴ Тут посилаємося на досить ґрунтовну статтю: Парамонов А. История харьковской проституции до 1916 года // Харьковский исторический альманах. – Осень 2002 г. – Харьков: Райдер, 2002. – С. 29–36.

Досліджуючи девіантну поведінку, яка є властивою для осіб, не пристосованих до своєї культури, мусимо констатувати, що українська культура XVIII ст. у цілому проаналізована недостатньо. Тож, по суті, ми позбавлені чіткого уявлення про те, що є у цьому суспільстві нормою, як у ньому функціонує право, яким було нормативне ставлення до жінки, які відступи від норми

толерувалися спільнотою, як ставилися до злочину на рівні повсякдення і в православній традиції, якою була народна релігійність, врешті, ми практично не маємо уявлення про злочинний світ того часу, його норми, звичаї, параметри¹³⁵. Тож кожне дослідження у цьому напрямку є важливим кроком до розуміння минулого, а, власне, і дня сьогоднішнього.